

جای خالی مرجع‌نگاری در درس‌های مرجع‌شناسی

• یزدان منصوریان^۱
عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم تهران

چکیده

این مقاله به مرور مؤلفه‌های مؤثر بر فرایند تولید منابع مرجع پرداخته و عدم توجه کافی به این موضوع را در دروس مرجع‌شناسی دوره‌های آموزشی کتابداری و اطلاع‌رسانی یادآوری می‌کند. آشنایی بیشتر دانشجویان با این فرایند و نقشی که می‌توانند در آینده به‌عنوان دانش‌آموخته کتابداری در این زمینه ایفا کنند، مبحثی است که جای خالی آن در سرفصل‌های موجود مرجع‌شناسی مشهود است. در این مقاله دو مؤلفه به‌عنوان پیش‌نیاز مرجع‌نگاری و هشت محور اصلی به‌عنوان ملاحظات اساسی در خلال اجرای این فرایند به‌اختصار معرفی شده‌اند. بر این اساس، برای تولید منابع مرجع تخصصی در هر رشته علمی، وجود مبانی نظری لازم در آن حوزه و دسترسی به پیشینه انتشاراتی غنی دو پیش‌نیاز ضروری محسوب می‌شوند. همچنین، محورهای اصلی تأثیرگذار بر فرایند مرجع‌نگاری نیز عبارتند از: تدوین خط‌مشی‌گزینه‌ش مدخل‌ها، چگونگی ارائه اطلاعات، تعیین سطح اطلاعات، چگونگی تنظیم و آرایش مدخل‌ها، پیش‌بینی حداکثر نقاط دسترسی به محتوای منبع، کسب اطمینان از وثوق اطلاعات مندرج در منبع، ارائه اطلاعات تکمیلی به خوانندگان و پیش‌بینی ملاحظات لازم برای افزایش استحکام و دوام فیزیکی منابع. همچنین در هریک از موارد فوق نقشی که کتابداران می‌توانند در بهبود و تسهیل این مراحل ایفا کنند، به‌اختصار تشریح شده است. در پایان، مقاله پیشنهاد می‌کند که موضوع مرجع‌نگاری در کنار سرفصل‌های موجود در دروس فعلی مرجع‌شناسی تدریس و اهمیت آن برای دانشجویان تبیین شود.

کلیدواژه‌ها: مرجع‌نگاری، مرجع‌شناسی، کتابداری و اطلاع‌رسانی

مقدمه

در آموزش رسمی کتابداری و اطلاع‌رسانی نه واحد درسی در قالب چهار درس اصلی برای آموزش مبانی مرجع‌شناسی پیش‌بینی شده است. دروس مرجع‌شناسی عمومی فارسی و عربی (دو واحد)، مرجع‌شناسی لاتین (دو واحد)، مرجع‌شناسی تخصصی (سه واحد)، و اصول کار مرجع (دو واحد) دروس تخصصی در این زمینه هستند که اگر دو واحد درس اختیاری مرجع‌شناسی اسلامی را نیز به آن اضافه کنیم، در مجموع ۱۱ واحد مرتبط با این موضوع خواهیم داشت. با توجه به اهمیت بخش مرجع در کتابخانه‌ها و جایگاه آن در اشاعه اطلاعات، وجود این واحدها کاملاً ضروری و بسیار مفید است.

با این حال قلمرو مباحث مطرح‌شده در این واحدها بیشتر به معرفی و شناسایی منابع و تبیین ویژگی‌های آنها محدود می‌شود، که گرچه لازم است، اما کافی نیست. در درس اصول کار مرجع نیز چگونگی تعامل با کاربران موضوع اصلی است که آن هم در

جای خود کاملاً اهمیت دارد. اما همچنان یک موضوع مهم درباره منابع مرجع عمومی و تخصصی نادیده گرفته می‌شود. این موضوع از قلم استفاده فرایند تولید منابع مرجع یا همان «مرجع‌نویسی» یا «مرجع‌نگاری»^۲ است. به بیان دیگر، ما به دانشجویان خود عناوین منابع مرجع مهم، چگونگی استفاده از هریک و نحوه ارزیابی آنها را آموزش می‌دهیم، اما به چگونگی تدوین و تولید این منابع چندان اشاره نمی‌کنیم. در حالی که تولید منابع مرجع فعالیتی کاملاً تخصصی است و تمهیدات و مهارت‌های خاص خود را می‌طلبد. بی‌تردید، وقتی موضوع مرجع‌نگاری نادیده گرفته شود، نقشی که کتابداران می‌توانند در این فرایند ایفا کنند، نیز مورد توجه واقع نمی‌شود. در حالی که کتابداران و متخصصان اطلاع‌رسانی می‌توانند با اتکا به مبانی نظری رشته خود و مهارت‌هایی که دارند در این زمینه مفید باشند. این مقاله به‌اختصار به این موضوع می‌پردازد و تلاش می‌کند با تبیین اهمیت بحث مرجع‌نگاری جایگاه فراموش‌شده آن را در آموزش کتابداری یادآور شود.

**معمولاً خط‌مشی مراکز تولید منابع
مرجع در انتخاب حجم اطلاعات
برای هر مدخل مبتنی بر اهمیت
موضوع و میزان اطلاعات موجود در
آن زمینه است**

۲. چگونگی ارائه اطلاعات. بدیهی است که موضوع‌های مختلف در هر رشته‌ای درجه اهمیت یکسانی ندارند. به دلایلی مختلف ممکن است موضوعی نسبت به موضوع دیگر امروز برای مرجع‌نویس و در آینده برای مراجعه‌کننده به آن منبع، درجه متفاوتی از اهمیت داشته باشد. از این‌رو، طول مدخل‌ها و میزان اطلاعاتی که ارائه می‌دهد، متفاوت خواهد بود. معمولاً خط‌مشی مراکز تولید منابع مرجع در انتخاب حجم اطلاعات برای هر مدخل مبتنی بر اهمیت موضوع و میزان اطلاعات موجود در آن زمینه است، برای مثال در دایرةالمعارف‌های تخصصی هرچه موضوع مدخلی درجه اهمیت بالاتری داشته و اطلاعات بیشتری در آن زمینه موجود باشد، میزان اطلاعات در آنها مفصل‌تر خواهد بود.

۳. تعیین سطح اطلاعات. هرگاه سخن از سطح اطلاعات به میان می‌آید، ممکن است وجوه متفاوتی از سطح مطرح باشد که در اینجا همه این وجوه اهمیت دارد. گاه منظور از سطح، نوع زبان و درجه تخصصی بودن موضوع است. گاه منظور از سطح، که گاه از آن به دامنه^۷ یاد می‌شود، میزان جامعیت اطلاعات است. بسته به هدف یک منبع مرجع و نیاز کاربران آتی آن، اطلاعات عرضه شده می‌تواند در دو سطح توصیفی^۸ و تحلیلی^۹، یا عمومی^{۱۰} و تخصصی^{۱۱}، یا براساس تقسیم‌بندی دیگری که مبتنی بر میزان جامعیت آنهاست، به یکی از دو شکل جامع^{۱۲} و گزیده^{۱۳} ارائه شود. انتخاب هر یک از این رویکردها باید براساس هدف منبع مرجع و نیاز مخاطبان آن صورت گیرد.

۴. چگونگی تنظیم اطلاعات. معمولاً مرجع‌نویسان براساس نیازهای آتی کاربران، تلاش می‌کنند مدخل‌ها را به گونه‌ای تنظیم کنند که امکان بازیابی اطلاعات را به ساده‌ترین شکل ممکن فراهم آورند. معمولاً در منابع چاپی تنظیم الفبایی بیشترین استفاده را دارد، اما همواره امکان تقسیم‌بندی‌های کلی‌تر، براساس معیارهای عمومی وجود دارد. مثلاً در دایرةالمعارف بریتانیکا اگرچه اساس کار تنظیم الفبایی است، سه بخش اصلی این دایرةالمعارف (پرویدیا، ماکرویدیا و میکرو پدیا)^{۱۴} به نوعی تقسیم‌بندی کلی‌تری را نشان می‌دهد که با هدف سهولت بازیابی انجام شده است. همچنین، ممکن است در

نیز اشاره کرد که عبارتند از: تدوین خط‌مشی گزینش مدخل‌ها، تدوین خط‌مشی چگونگی ارائه اطلاعات، تعیین سطح اطلاعات در مدخل‌ها، چگونگی تنظیم و آرایش مدخل‌ها، پیش‌بینی حداکثر نقاط دسترسی به محتوای منبع، اتخاذ راه‌کارهای مختلف برای افزایش وثوق اطلاعات مندرج در منبع، اندیشیدن تدابیر لازم برای ارائه اطلاعات تکمیلی به خوانندگان و پیش‌بینی ملاحظات لازم برای افزایش استحکام و دوام فیزیکی منابع در دست تألیف.

۱. تدوین خط‌مشی گزینش مدخل‌ها. گستره و عمق یک منبع مرجع در انتخاب دامنه و سیاست مدخل‌گزینی آن منعکس می‌شود، زیرا بسته به نوع و هدف آن منبع، انتخاب مدخل‌ها تابع ملاحظات خاصی است. مثلاً در یک واژه‌نامه تخصصی مجموعه واژگان مورد استفاده متخصصان این رشته و در یک دایرةالمعارف موضوعی مجموعه موضوع‌های مورد نیاز آنها، مبنای گزینش مدخل‌ها قرار می‌گیرد. گزینش مدخل‌ها در منابع مرجع تخصصی به نوعی مرزهای رشته‌ها را نیز می‌دهد. بدیهی است که این گزینش ابتدا مستلزم ترسیم نقشه موضوعی حوزه مورد نظر است. به بیان دیگر، بدون توجه به مرزهای موضوعی و تعیین رابطه اعم و اخص مفاهیم، امکان ترسیم این نقشه و سپس انتخاب از میان آنها میسر نیست. اما نکته مهم آن است که نقشه نهایی تا چه درجه‌ای از جزئیات را باید نشان دهد و گزینش واژگان در چه سطحی مورد نیاز است.

دیگر موکول می‌کند، زیرا هدف از این نوشته فقط در حد یادآوری اهمیت موضوع و اشاره به وجوه اصلی آن خلاصه می‌شود.

نتیجه و سخن پایانی

کتابداران می‌توانند در تمام مراحل تولید منابع مرجع همکاران خوبی برای متخصصان موضوعی بوده و در گروه‌های پژوهشی مرجع‌نگاری مشارکت فعالانه‌ای داشته باشند. همکاری کتابداران به شیوه‌های مختلفی امکان‌پذیر است و اگر این همکاری به صورت کارشناسانه ارائه شود، در تسهیل این فرایند مؤثر خواهد بود. به منظور آماده‌ساختن دانش‌جویان برای ایفای چنین نقشی پس از فراغت از تحصیل، موضوع مرجع‌نگاری و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر آن می‌تواند در دروس مرجع‌شناسی دوره کارشناسی کتابداری مورد توجه بیشتری واقع شود. این مقاله کوتاه فقط اشاره‌ای به این مسئله است و به نظر می‌رسد بحث مرجع‌نگاری می‌تواند در سرفصل‌های دروس مرجع‌شناسی با جزئیات مفصل‌تری پیش‌بینی شود و درباره هریک از انواع منابع مثل دایرةالمعارف‌ها، واژه‌نامه‌ها، کتاب‌شناسی‌ها و جز آن ملاحظات خاص آنها نیز مطرح شود.

پی‌نوشت‌ها

1. mansourian@tmu.ac.ir
2. Developing Reference Resources
3. Scholar Communication
4. Theoretical Basis
5. Literature Body
6. Entries
7. Coverage
8. Descriptive
9. Analytical
10. General
11. Specialised/Specific
12. Comprehensive
13. Selective
14. Propedia, Macropedia and Micropedia
15. Access Points
16. Authenticity of Information
17. Citing and Citation

مآخذ

۱. حری، عباس (۱۳۸۱). «پیشگفتار»، *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی* (جلد اول)، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ص هشت تا هفده.
۲. حق‌شناس، علی‌محمد (۱۳۸۱). «پیشگفتار، ساختار و راهنمای استفاده»، *فرهنگ معاصر هزاره انگلیسی - فارسی*، تهران: فرهنگ معاصر.
۳. نیازی، سیمین (۱۳۸۵). «فرهنگ‌نگاری»، *دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی* (جلد دوم)، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ص ۱۲۰۳ - ۱۲۰۹.
۳. صبا، ایرج (۱۳۸۷). «کتاب‌شناسی‌ها: مقدمه‌ای بر شناخت و تدوین»، *کتاب ماه کلیات*، س ۱۱، ش ۹، ص ۴۲ - ۵۱.

کتابداران می‌توانند در تمام مراحل تولید منابع مرجع همکاران خوبی برای متخصصان موضوعی بوده و در گروه‌های پژوهشی مرجع‌نگاری مشارکت فعالانه‌ای داشته باشند

تدوین یک کتاب‌شناسی تخصصی سازمان‌دهی رده‌ای علاوه بر آنکه اطلاعات لازم درباره موضوعات موردنظر را ارائه می‌کند، زمینه‌ها و روابط موضوعی را نیز نشان دهد.

۵. پیش‌بینی حداکثر نقاط دسترسی^{۱۵}: دسترسی آسان به محتوای منابع مرجع، که معمولاً منابعی طولانی و مفصل هستند، جزء نیازهای اصلی کاربران محسوب می‌شود. از این رو باید تدابیر لازم برای افزایش نقاط دسترسی به محتوای آنها اندیشیده شود. مثلاً در کنار تنظیم الفبایی می‌توان با تدوین نمایه‌های موضوعی، نمایه نام‌ها، ارجاعات متقابل و فهرست‌های تفصیلی، میزان دسترس‌پذیری اطلاعات را در منابع چاپی به طور قابل ملاحظه‌ای افزایش داد.

۶. اطمینان از صحت و وثوق اطلاعات^{۱۶}: از آنجا که معمولاً افراد با اطمینان از درستی مطالب این منابع به آنها رجوع و به مطالبشان استناد^{۱۷} می‌کنند، لازم است همه پیش‌بینی‌ها برای رسیدن به حداکثر اعتبار اطلاعات از قبل اندیشیده شود، مثلاً بهره‌گیری از دیدگاه‌های صاحب‌نظران و متخصصان بنام در هر رشته و استفاده از منابع پراستفاده و شناخته‌شده در رسیدن به چنین هدفی کمک می‌کند.

۷. ارائه اطلاعات تکمیلی به کاربران: با توجه به اینکه معمولاً منابع مرجع در مراحل اولیه پژوهش مورد استفاده پژوهشگران قرار می‌گیرد، اطلاعات مندرج در آنها دروازه‌ای به اطلاعات تکمیلی در موضوع موردنظر است. برای مثال ذکر مآخذ مورد استفاده در تدوین مدخل‌های یک دایرةالمعارف راه‌کاری برای تحقق این هدف محسوب می‌شود. همچنین شایسته است در ابتدای این منابع توضیحات کافی درخصوص چگونگی تدوین آنها، هدفی که دارند، نوع اطلاعاتی که ارائه می‌دهند، سطح موردانتظار مخاطبان و دامنه موضوعی ارائه شود، برای مثال حری (۱۳۸۱) نمونه موفق از ارائه توضیحات کامل درباره چگونگی تدوین دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی و حق‌شناس (۱۳۸۱) نیز توضیح روشنی از چگونگی تدوین، ساختار و راهنمای استفاده از فرهنگ معاصر هزاره انگلیسی - فارسی ارائه کرده‌اند.

۸. استحکام و دوام فیزیکی. اگر قرار است منبع مرجع به صورت چاپی منتشر شود، باید استحکام فیزیکی آن نیز مورد توجه تولیدکنندگان باشد. زیرا معمولاً این منابع حجیم بوده و به دفعات فراوان و در مدت طولانی مورد استفاده قرار می‌گیرند. از این رو اگر منبعی به صورت چاپی منتشر می‌شود، باید صحافی و نوع کاغذ آن به گونه‌ای باشد که امکان استفاده مستمر را فراهم آورد.

بی‌تردید به فهرست فوق می‌توان موارد دیگری افزود و این موضوع را با عمق و گستره‌ای به مراتب بیشتر بررسی کرد. با این حال، مقاله حاضر به همین مختصر بسنده کرده و بررسی دقیق‌تر را به فرصتی